

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ

3.1. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа у 1989-2004 рр.: аналіз політичної думки (*О. І. Брусиловська*)

Поняття «Східна Європа» залишається джерелом наукових суперечок для представників різних національних шкіл політичної науки. У позначенні всіх країн регіону під такою назвою існує традиція, що йде від історіографії ХХ ст., коли так називали комуністичні країни Європи на відміну від «Західної Європи» як осередку вільного ринку та демократії. Разом з тим має право на життя використання дефініцій «Центрально-Східна Європа» (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина) та «Південно-Східна Європа» (Албанія, Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія), хоча їхнє наповнення є також до кінця не визначеним.

Оскільки зовнішні чинники відігравали провідну роль у процесі політико-системних трансформацій посткомуністичних країн Європи, аналіз наукової думки слід почати з головного чинника – ЄС. Ця тема була досить популярною в політології, однак процеси посткомуністичної трансформації та інституціоналізації ЄС досі розглядались окремо.

Серед західних досліджень слід, перш за все, відмітити фундаментальну працю М. Чіні, присвячену зовнішній політиці ЄС [1]. Дослідниця показала внутрішні труднощі вироблення єдиного європейського підходу щодо розширення, деякі протиріччя, які хоч і не мали антагоністичного характеру, але ускладнювали процес розширення.

Якщо в цій праці домінували позитивні оцінки зовнішньої політики ЄС щодо країн східноєвропейського регіону, то в дослідженнях Ч. Купчана [2] та В. Бойцової [3] містилося більше

критичних зауважень. В обох статтях п'яте розширення розглядалося як експеримент, якому не було аналогів і результати якого було складно передбачити. Автори вважали, що включення 10 нових країн так чи інакше значно загальмує загальний розвиток ЄС.

Автором одної з небагатьох монографій, що дійсно змінили уявлення щодо чинників посткомуністичної трансформації, була М.А. Вахудова (університет Північної Кароліни). У своїй праці «Європа неподільна» (2005) вона закликала до пильнішого дослідження таких зовнішніх факторів, як ЄС, ОБСЄ, Рада Європи, НАТО, ЗЄС, ЄАВТ, ОЕСР, Світовий Банк, МВФ, ООН, а також неурядові західні організації [4, с. 3]. Головну роль у здійсненні внутрішніх реформ у Східній Європі вона, звичайно, відвела ЄС. НАТО, на її думку, більше цікавило геополітичне положення цих країн та рівень їх військової підготовки, аніж проблеми демократії [4, с. 135]. Вплив ЄС Вахудова поділила на активний та пасивний. Активний – це вплив під час вироблення умов членства східноєвропейських країн в ЄС; пасивний – це просто подання східноєвропейцям надії на краще майбутнє власним прикладом, подання взірця розвитку, «магнетизм ЄС» [4, с. 63]. Політика ЄС була переважно пасивною до 1998 р., а потім стала активнішою. Деякі оглядачі навіть вважали її прямим тиском на режими. Але Вахудова захищала такий тиск, тому що він допоміг усунути або хоча б скорегувати поведінку неліберальних еліт в країнах Східної Європи. Вахудова назвала політику ЄС в регіоні асиметричною; вона дорікала чиновникам Брюсселя за цілковиту неухвагу в першій половині 1990-х рр. до неліберальних країн – Словаччини, Румунії, Болгарії [4, с. 104]. Це значно затягнуло перехідний період в ПСЄ. Другий привід для дорікання – це подвійні стандарти ЄС: до кандидатів висувались вимоги, які ніколи не виконувалися всередині самого ЄС [4, с. 121].

Серед російських політологів, які у своїх дослідженнях торкалися теми впливу ЄС, слід відмітити Ю. Борко, С. Глінкіну, Н. Кулікову [5, 6, 7]. Проблемі інституціоналізації ЄС була присвячена праця В. Орлика [8], який виходив з необхідності внутрішніх змін в ЄС для його подальшого поступального розвитку,

отже, процес розширення міг стати прискорювачем реформ, вкрай необхідних для старих членів ЄС.

Внесли свій доробок у розгляд теми впливу ЄС й українські науковці. І. Грицуник (Київ) зазначив, що найскладнішою проблемою на першому етапі виявилася розробка політичних критеріїв вступу. Відсутність чітких критеріїв для кандидатів на вступ до Союзу мало не поставила під сумнів саму можливість приєднання до організації країн ЦСЄ [9, с. 115]. І. Дмитріву (Тернопіль) належить оригінальне дослідження зовнішніх факторів євроінтеграції Польщі. На його думку, хоча головним чинником був німецький, але мав значення й французький – у негативному сенсі. Французькі політичні еліти побоювались, що Польща може стати «троянським конем» США в Європі, який буде блокувати некорисні для Вашингтона інтеграційні процеси. Політична еліта лівих сил (уряд Л. Жоспена) охоче презентувала Польщу як країну клерикальну і нетолерантну, яка повністю відійшла від республіканських ідеалів, покладених в основу політичної системи Франції [10, с. 208]. Однак у кінцевому підсумку Франція підтримала вступ Польщі до ЄС.

Крім вищезазначених авторів, свій внесок у розгляд питання з різних сторін – від зростаючого економічного до політичного впливу ЄС, пов'язаного з його розширенням, - зробили українські політологи Н. Буренко, Т. та М. Герасимчук, О. Ковальова, В. Копійка, А. Кузьменко, П. Майстренко, Є. Макаренко, І. Піляєв, Н. Садовська, О. Сушко, В. Тарасова, С. Фомін, І. Храбан, Г. Шманько та Є. Кіш [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24], а також науковці зі Східної та Західної Європи, праці яких переважно стосувалися відносин ЄС з окремими східноєвропейськими країнами (П. Бекер та Б. Ліпперт, А. Кейв, З. Чубінські, С. Деветак, К. Фрейзер, Я. Клоїчнік, І. Муха та М. Щепанські [25, 26, 27, 28, 29, 30, 31]).

Тема відносин «НАТО – Східна Європа» в 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст. за популярністю не тільки не поступалась темі відносин «ЄС – Східна Європа», а й перевершила останню. Цікавим моментом була досить критична оцінка останніх розширень НАТО навіть в американській науковій літературі, попри розповсюджене уявлення,

що саме США лобіювали інтереси східноєвропейців у НАТО, адже від розширення вони вигравали більше всіх. У працях таких дослідників, як Ч. Гаті та М. Мандельбаум [32, 33], превалював песимістичний погляд на події, адже розширення відбулося за найбільш невдалим, на їхню думку, планом – індивідуально. Це збурювало пристрасті як всередині регіону, так й поза його межами (в Росії). Російський чинник був одним з головних, які, на переконання американських аналітиків, слід було враховувати, але цього не було зроблено. Звичайно, така ж думка домінувала у російській літературі. Всі дослідники виказували стурбованість зменшенням російської безпеки внаслідок розширення НАТО на Схід (Ю. Рахманинов) [34].

Український політолог І. Погорська (Київ) зосередила увагу на проблемах стратегічного партнерства США та Європи. «Об'єднана Європа стала інноваційним фактором в еволюції стратегічних відносин. У трансатлантичному контексті євроінтеграція є процесом автономізації європейської підсистеми» [35, с. 125]. Але, на її думку, «ні НАТО, ні, тим більше, сили Євросоюзу не досягають потужності Сполучених Штатів. Саме тут міститься значний потенціал інтер- та інтрасистемної дисфункції» [35, с. 128].

Більше праць присвячено не стільки розширенню НАТО, скільки безпеці після «холодної війни». Незалежно від національної приналежності такі дослідники, як І. Коваль, С. Толстов, Е. Мічта, Я. Шедіви [36, 37, 38, 39] розкривали глибинні причини, через які інший варіант реструктуризації системи європейської безпеки не було впроваджено. Отже, НАТО поступово – через кризи та взаємне непорозуміння – стала відігравати роль нової основи колективної безпеки.

Д. Лакішик (Київ), аналізуючи підходи ФРН та США, двох головних національних гравців на східноєвропейському полі, писав: «Білий дім розглядав розширення Альянсу стратегічним імперативом для Європи, засобом забезпечення своєї провідної ролі в Європі. Німеччина ж була більш занепокоєна військово-політичними, стабілізаційними аспектами розширення, яке поставало засобом стабілізації ЦСЄ» [40, с. 49].

Окрему групу становили праці американських та західноєвропейських авторів, які розглядали чинник НАТО крізь призму взаємовідносин США та європейських партнерів, як, наприклад, дослідження Л. Ковача, Е. Мічти, Г. Мольнара, І. Новотни, Дж. Саймона, Дж. Сперо, Я. Зельонки [41, 38, 42, 43, 44, 45, 46]. Слід відмітити, що загальний тон цих праць змінився від оптимістичного до досить критичного, залежно від часу написання: від ейфорії початку 1990-х рр. до скепсису нульових років.

Оцінки американської політики в РСЄ були в цілому не одностайними: залежно від національної школи політології та від політичних уподобань авторів. Найкритичніший аналіз був притаманний російським науковцям, які у своїй критиці сучасних американських методів наголошували на їх негативних наслідках для майбутнього всієї системи міжнародних відносин. Так Б. Шмельов, говорячи про політику США в колишній СФРЮ, зазначив: «Висуваючи законні вимоги щодо реалізації своїх прав на самовизначення аж до відокремлення та створення своєї власної незалежної держави, вони тим самим руйнували багатонаціональні держави й, відповідно, існуючий в Європі баланс сил» [47, с. 9]. З ним погоджувався П. Кандель: «Хід та результат югославської кризи дає приклад та вигідний міжнародно-правовий прецедент і для басконського, корсиканського, північноірландського та квебекського націоналізму, не говорячи вже про албанський або регіональний сепаратизм (такий, як північноіталійський)» [48, с. 194].

В американській школі політології існували суто консервативні оцінки, в яких США поставали справжнім месією, що врятував Європу від нестабільності зі Сходу (Я. Бугайські) [49], але більшість праць носила поміркований характер; вони закликали до обережних оцінок американської активності (Ч. Гаті, Д. Мейсон) [32, 50]. При цьому недостатньо уваги приділялося розгляду впливу США на внутрішні процеси в регіоні.

Американська політологія пережила досить тривалий час певної розгубленості, викликаної несподіваними змінами в Східній Європі. З. Бжезинський першим визначив три ключові питання для США: це

питання компетенції НАТО; ставлення НАТО та Європи до Росії; роль об'єднаної Німеччини у світі після «холодної війни». Час швидко спливав, й бездіяльність Клінтона, як вважав Бжезинський, зменшувала майбутні можливості США. Аналітик виступав як послідовний захисник розширення НАТО, аргументуючи це недієздатністю ООН, що було продемонстровано в боснійській кризі. Він сформулював власні критерії для вступу, виходячи зі свого розуміння сутності Альянсу. «НАТО – це, перш за все, спільнота демократичних держав, що мислять схоже, зі спільною політичною культурою, що стикаються на суші і на морі, і сприймають загрозу безпеці одному як загрозу всім іншим. Це потребує широкого консенсусу з базових критеріїв для членства, включаючи стабільну демократичну систему, яка базується на ринковій економіці, відсутності територіальних чи етнічних суперечок, повазі до прав національних меншин, законодавчо закріпленому громадянському контролі над військовими і т. ін.» [51, с. 26]. Очевидно, саме формула Бжезинського була покладена в основу натовських критеріїв членства.

Більшості дослідників видавалося природним американське керівництво головними процесами, що відбувалися в Європі. Тим більше, що Західна Європа, розгублена швидкими змінами у світі, переживала кризу ідентичності, а Східна Європа дедалі більше розчаровувалася в західних сусідах, які так багато обіцяли раніше й насправді так мало дали [52].

Українська історіографія відобразила поміркований підхід до розгляду цих проблем. В. Дубовик (Одеса) відмітив, що, з одного боку, Західна Європа вже не відіграватиме роль «молодшого партнера» Вашингтона [53, с. 105], вона потенційно критиме в собі не тільки риси союзного блоку для США, а й елементи могутнього конкурента [53, с. 106]. Але в США добре розуміють, що подальший розвиток подій в Європі здебільшого залежатиме від позиції Берліна. Перетворення Німеччини в гегемона регіональної системи МВ не входить у плани американців. Об'єктивно інтереси німців та американців перехрещуються в Східній Європі [53, с. 107]: Європа

все ще здатна генерувати джерела якщо не безпосередньої, то непрямой загрози для інтересів США [53, с. 108].

Тема відносин «США – Європа» набула ще більшої актуальності, про що свідчили численні статті науковців багатьох національних шкіл політології, серед них, наприклад, Ю. Давидов, М. Делягін, В. Іноземцев, Є. Камінський, Б. Канцелярук, І. Коваль, А. Уткін, А. Басора, І. Даалдер, Дж. Хупер, С. Ларрабі, А. Міссіролі [54-57, 58, 59, 60, 61, 36, 62, 63, 64, 65, 66, 67]. Як й при розгляді чинника НАТО, скептицизм щодо ролі США в Європі загалом, й в Східній Європі зокрема, зростає.

Тема німецько-східноєвропейських відносин привертала меншу увагу дослідників, аніж проблеми американо-східноєвропейських відносин. Звичайно, у німецькій літературі таких праць було достатньо, але більшість з них мала надто політизований характер. Виняток становили дослідження Я. Егберта, В. Шнайдерс-Детерса, В. Хандла [68, 69, 70], які критично аналізували сучасний німецький досвід участі в східноєвропейських трансформаціях. Більше критики дістала німецька стратегія в працях російських авторів, зокрема, Н. Арбатової, Є. Гуськової, С. Погорельської [71, 72, 73].

В українській історіографії вивчення даної проблематики пройшло початковий етап. Її досліджували фахівці із загальних проблем сучасних міжнародних відносин (А. Кудряченко [74]), та спеціалісти – регіоналісти. На думку І. Дмитріва, Німеччина виступила найбільш активним поборником поглиблення європейської інтеграції на федералістських засадах та розширення ЄС на Схід. Для цього була вироблена формула, задекларована у 2000 р. Й. Фішером. Її реалізація передбачала створення з вибраної групи держав ЄС «твердого ядра» в інтеграційному процесі та інституціоналізацію ідеї Європи через «різні швидкості» інтеграції [10, с. 206]. Вступ Польщі в ЄС відповідав геополітичним цілям та політико-економічним інтересам ФРН [10, с. 207]. Через вступ Польщі до ЄС політична еліта Німеччини вбачала шлях до розв'язання багатьох проблем, пов'язаних із розподілом кордонів між двома країнами після Другої світової війни.

Д. Лакішик на прикладі боснійської та косовської криз дослідив зростання розбіжностей в американо-німецьких відносинах. Позиція Німеччини під час боснійської кризи обумовлювалась тим, що: 1) Німеччина активно виступала за стабільну і мирну систему безпеки в Європі. Нерозв'язані етнічні та територіальні проблеми у Південно-Східній Європі могли призвести до насильства. 2) Визнання незалежності Словенії та Хорватії було одним із засобів, окрім економічних санкцій, посильних для Німеччини [40, с. 160]. Навіть визнання Словенії та Хорватії, що викликало різку критику США та країн-членів ЄС, не було ознакою того, що німецька зовнішня політика буде агресивною [40, с. 161]. Якщо під час боснійської кризи в поглядах американців, німців та інших західноєвропейців панували великі розбіжності, для вирішення косовського конфлікту Німеччина виступила енергійним союзником США. Це пояснюється зміною певних пріоритетів у зовнішній політиці Німеччини, скасуванням деяких конституційних обмежень, що забороняли використовувати збройні сили країни у миротворчих цілях [40, с. 162].

Порівняно з обсягом публікацій, присвячених США, німецький чинник привертав меншу увагу. Окрім вищезазначених праць можна відмітити дослідження європейських, переважно німецьких, науковців Е. Зандшнайдера, Х. Келлера, Е. Чомера, Е. Кірхнера, А. Прадетто [75, 76, 77, 78, 79]. Цікаво, що роль Німеччини розглядалася як суто позитивна не тільки німецькими авторами, а й польськими.

Переходячи від зовнішніх чинників трансформації до її суті, умовно поділімо праці науковців залежно від суспільної сфери, яка піддавалася реформуванню.

Тема економічної трансформації була досить популярна як на Сході, так й на Заході Європи. Серед російських економістів слід, перш за все, назвати С. Глінкіну, С. Колчина та М. Головніна [80-82, 83]. В їх працях зроблено критичні висновки щодо ціни посткомуністичних реформ. Певний песимізм росіян поділяють відомі дослідники з країн Східної Європи (Я. Корнаї, А. Шагварі) [84, 85].

Дослідження підходів прибічників градуалізму або шокової терапії (неолібералів) найліпше здійснено в працях А. Пшеворського, який довів, що градуалізм став більш успішною стратегією для країн Східної Європи [86]. Частіше ця тема обговорювалась на прикладі польських соціально-економічних трансформацій. Найбільше здобутків в цьому напрямкові мали польські та російські науковці. Польську школу вирізняло бажання перевіряти прив'язку економічних реформ до головної мети – приєднання до ЄС (З. Чубінські, З. Гжеляк та К. Зімніцька, В. Якобік) [27, 87, 88]. Критичні голоси тут були досить рідкими (А. Куклинський) [89]. Натомість російські дослідники були менш оптимістично налаштовані щодо польських здобутків й більше зосереджені на загальних аспектах посткомуністичної трансформації. Треба зазначити, що праці таких відомих науковців, як С. Колчин та М. Головнін, Ю. Новопашин [83, 90] відрізнялися оригінальним поглядом на проблему.

У центрі досліджень О. Богомолова та С. Глінкіної, В. Бредової, Р. Інджікяна [91, 92, 93, 94] знаходився аналіз впливу економічного фактора на політичну трансформацію пострадянських суспільств у порівнянні з посткомуністичними країнами Європи. Вони доводили їх системну відмінність й вважали, що досвід ЦСЄ не може бути використаний в Росії та Україні без певних доробок. Натомість український дослідник В. Горбатенко зосередився на спільних рисах порівняльного досвіду посткомуністичних країн [95]. Європейські економісти (П. Ебергард, А. Шромнік) [96, 97] загалом не приділяли уваги впливу економічної трансформації на політичну, розглядаючи ці процеси паралельно.

Оригінально підійшов до цієї проблеми український економіст І. Бураковський. Він створив свою схему посткомуністичної трансформації. За його теорією, перехідна економіка проходить у своєму становленні 5 стадій: 1) стадія створення передумов ринкової економіки; 2) стадія консолідації економіки; 3) стадія економічного піднесення; 4) стадія стабільного економічного зростання; 5) стадія зрілості економічної системи [98].

Серед інших досліджень привертають увагу праці, що були зосереджені на одній країні з перехідною економікою. Так, наприклад, знаними фахівцями з питань угорського економічного транзиту були А. Батізі, Б. Желіцьки, І. Харча, І. Ковач та І. Шелені, П. Марер [99, 100, 101, 102], польського – В. Дем'янець, П. Кулігін і Т. Литвиненко [103, 104]. Інші країни привертати менше уваги дослідників.

В центрі увазі науковців, які аналізували процес політичних реформ в РСЄ після 1989 р., була проблема перетворень «неформальних» об'єднань у політичні партії. С. Сокольський слушно зазначав: «Досвід боротьби за права людини обумовив й сильні їх сторони, й слабості. «Висока моральна ангажованість» демократів, їхня прихильність до нормативних ідей громадянського суспільства, принципів ненасильницького перетворення суспільства забезпечили визнання новим партіям і вдома, і за кордоном. Однак досвід перших некомуністичних урядів показав, що, вправні у руйнуванні, демократи були не готові до творчої діяльності» [105, с. 114].

Англійський дослідник П. Раймент звернув увагу на надзвичайно важливу роль, яку відігравали в процесі посткомуністичного реформування державні структури. Успіх реформ, за його висновками, прямо залежав від кваліфікації керівництва країни. Ситуація потребувала політичного управління високого рівня, до того ж, потрібно мати серйозну програму й втілювати її, спираючись на населення, що можливо лише за умови забезпечення свободи слова [106].

Серед авторів, що досліджували історію політичної трансформації, слід особливо відмітити Є. Кіш, ужгородського політолога, що написала низку цікавих праць щодо різних аспектів угорського досвіду [107, 108]. У Росії цією проблематикою плідно займався Б. Желіцьки [109], в США – Д. Олсон [110].

Більш загальні проблеми демократії, партійного та державного будівництва порушувала російська дослідниця Е. Задорожнюк [111] та українські науковці Г. Зеленько, О. Оксак, С. Рутар, Л. Старецька

[112, 113, 114, 115]. В їх працях ретельно й виважено висвітлено процес створення польської моделі демократії в порівнянні з українською (не на користь останньої).

Для теоретичного осмислення проблем трансформації особливе значення має колективна праця польських політологів під керівництвом Е. Зелінського [116], в якій містились цікаві міркування щодо загальних причин та наслідків втягування колишніх комуністичних суспільств у загальносвітовий процес створення нового світового порядку. Разом з тим, протягом тривалого часу спостерігався брак узагальнюючих праць.

Одна з найбільш популярних тем в політології – розпад СФРЮ та його наслідки. Тема боснійської війни була широко висвітлена в працях югославських дослідників (сербів, хорватів, словенців), таких як Р. Вукадинович, З. Ізакович, П. Сіміч, І. Цвіткович [117, 118, 119, 120, 121]. Косовська криза прискіпливо вивчалася югославськими істориками та політологами (Д. Савич, С. Терзич, Д. Чолович) [122, 123, 124]. Автори належали до протилежних таборів, тому в їхніх наукових працях відчутні певні політичні уподобання. Таким чином, наукові розвідки югославських дослідників радше можуть бути використані як цінне джерело, ніж як аналітичне дослідження.

Однією з менш вивчених проблем є міжнародні наслідки конфліктів у колишній Югославії. Значним кроком вперед у дослідженні міжнародних наслідків гуманітарної інтервенції, цієї нової парадигми міжнародного права, стала праця Б. Чайковські та В. Поповські, які навели лист натовських доказів необхідності доктрини «гуманітарної інтервенції», а потім розглянули їх у контексті натовської повітряної кампанії проти Югославії. Пункт 1 – «існування гуманітарної катастрофи» [125, с. 98]. Пункт 2 – «впевненість щодо загрози міжнародному мирові та безпеці». Пункт 3 – «визнання, що Югославія не врегулює кризу». Пункт 4 – «Рада Безпеки ООН блокована вето або будь-яким іншим способом й не в змозі діяти» [125, с. 99]. Пункт 5 – «мирні зусилля вичерпані». Пункт 6 – «очікування позитивної реакції міжнародного співтовариства» [125, с. 100]. Пункт 7 – «інтервенція з радістю очікувалась жертвами

гуманітарної кризи». Пункт 8 – «баланс між гуманітарними цілями та гуманітарними засобами». Пункт 9 – «негайне зняття інтервенції після досягнення її цілей» [125, с. 102]. Таким чином, на думку Чайковські та Поповські, НАТО задовільно відповіла на всі висунуті вимоги, крім вимоги пропорційності (пункт 8).

М. А. Вахудова розглянула розвиток демократії в країнах ЦСЄ, до якої віднесла шість країн – Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Болгарію та Румунію. Такий вибір, на її думку, був обумовлений завданням дослідження: порівняти сильні (перші три випадки) та слабкі (три останні) демократії [4, с. 8]. Головний критерій при визначенні ступеню сили-слабкості демократій полягав у мірі толерантності, яку демонструвала кожна країна. Отже, Польща, Угорщина, Чехія виступили ліберальними, інші країни – ні. Другий критерій – природа опозиції: сильна – в тих же країнах, слабка – в Словаччині, Болгарії, Румунії. Третій критерій – природа компартій на попередньому етапі: реформістська – в Польщі, Угорщині, Словаччині [4, с. 27-42].

Окремий вагомий внесок додали праці авторів, які намагалися узагальнити наше бачення процесу політичної трансформації. Серед них М. Бухарін та Н. Довженко, П. Кукавка, А. Кинєв, Н. Латигіна, З. Бжезинський, Р. Дарендорф, К. Давіша, А. Корбонський, Б. Перротт, С. Террі, В. Тісманяну [126, 127, 128, 129; 130-133, 134, 135, 136, 137, 138, 139-141]. Але взаємозв'язок між вибором моделі, перебігом, підсумками політичних реформ в РСЄ та західними впливами залишався найменш чітко окресленою частиною досліджень системних трансформацій.

Ідеологічні зміни в Східній Європі найменше висвітлювалися в політичній думці. Це було обумовлене як об'єктивними, так й суб'єктивними причинами. Східноєвропейці розглядали себе як невід'ємну частину європейської цивілізації, тож вважали, що предмет дискусій був відсутній. Західні дослідники на початку 90-х рр. ХХ ст. також опинилися в складному становищі: головна мета Заходу була досягнута – комуністичного співтовариства не стало, але вектор розвитку Східної Європи залишався досить непевним. За

кілька років стало зрозуміло, що створення Великої Європи було значно складнішою проблемою, ніж вважалося. Характеристики ментальності східноєвропейців суттєво відрізнялися, що обумовило потребу дослідження причин та можливих наслідків такої відмінності.

З розглядуваної проблематики слід відзначити працю Р. Дарендорфа [142], який розглядав досвід Східної Європи як відмінний від «класичного», тому його не лякала провідна роль держави у впровадженні нової (ліберально-демократичної) ідеології. Недоліком праці було намагання єдиною причиною слабкості громадянського суспільства в Східній Європі проголосити «комуністичне минуле» країн регіону. Східноєвропейські, у тому числі українські, дослідники (А. Валіцький, Я. Корнаї, М. Рагозін, Ю. Савко, В. Фісанов) [143, 144, 145, 146, 147] краще розуміли, що цією відповіддю не можна задовольнитись.

Американський політолог М. Кеннеді, експерт з питань націоналістичної ідеології в Східній Європі, у праці, написаній разом з Н. Гарсанієм, особливо підкреслював властиву східноєвропейцям схильність до утопії. «У 1989 р. вони прагнули «нормальності», але вона в їх уяві мала утопічні риси» [148].

Кеннеді цікавила проблема подолання цієї прірви. Оскільки дослідник не бачив іншої ідейної сили, що була б вкорінена в Східній Європі, крім націоналізму, він доводив, що за допомогою Заходу цю силу можна використати з мирною метою. «Націоналізм у Східній Європі здається найбільш «насиченим» культурою. Для використання його потенціалу треба відректись від пошуків історичної провини, взагалі «не ритися в минулому». Після цього можна буде зробити другий крок: примирити ідею націоналізму, провідну в Східній Європі, та ідею громадянського суспільства, провідну в Західній Європі» [149].

Але більшість дослідників вважала націоналізм несумісним з прозахідною орієнтацією. Серед них Ч. Гаті, що назвав попередні підсумки трансформації Східної Європи невтішними. У 1989 р. ніхто не брав до уваги притаманні східноєвропейцям потяг до егалітаризму,

політичну пасивність й, водночас, тугу за «сильною рукою». На прикладі Сербії Гаті показав варіант розвитку, що був згубним для країн Східної Європи: альянс ультранаціоналістів з екскомуністами [52].

Схожі моменти відзначав німецький дослідник Я. Егберт, акцентуючи на суперечностях східноєвропейського характеру: суспільства 1990-х рр. були анархічні, підбурені проти парламентів, проти всіх партій та політиків, крім харизматичних лідерів; більшість не зважала на права меншості. У Східній Європі співіснувало несумісне: антикомунізм з антикапіталізмом, егалітаризм з авторитаризмом. «Демократи можуть стати диктаторами, інтелектуали шукають вождя» [68]. Егберт пояснював це специфікою, що пов'язана з рівнем їх економічного розвитку. У Східній Європі не було буржуазії, тож розвиток демократії міг спиратися тільки на ідею, а не на певні інтереси. Таким чином, ідея демократії не мала свого матеріального носія.

Серед інших актуальних тем слід особливо зазначити проблеми, які досі менше привертала увагу дослідників. Це – цивілізаційне розходження характеристик східно- та західноєвропейців (К. Бондаренко) [150], формування східноєвропейської ідентичності (Ю. Новопашин, В. Фрейдзон, О. Шевчук, А. Янін та М. Колотков) [151, 152, 153, 154], особливості східноєвропейської політичної культури (В. Бурдяк та Н. Ротар, О. і В. Кокорські, А. Світа, С. Сестанович) [155, 156, 157, 158].

Кожна національна школа політології демонструвала певну, характерну тільки для неї необ'єктивність. Західні науковці перебували в полоні застарілих стереотипів; голоси тих, хто намагався відмовитись від протиставлення «доброго» та «злого» націоналізмів, залишалися поодинокими. Східноєвропейці зайняли досить своєрідну позицію; їхні праці в більшості випадків були політизовані. Представники пострадянських шкіл у своїх дослідженнях, як правило, виходили з хибних посилянь тотожності радянського та східноєвропейського досвіду, тоді як цей спільний

комуністичний досвід з історичного погляду охоплює невеличкий період – менш ніж у півстоліття.

Мало праць присвячено узагальненню східноєвропейського досвіду системних трансформацій. Це пояснювалося надзвичайною складністю та великим обсягом матеріалу, який необхідно було опрацювати досліднику. Можна виділити працю Бена Фоукса (університет Північного Лондона). Знаний фахівець з історії СРСР, Фоукс у 1999 р. випустив монографію про особливості посткомунізму. Структура праці включала розділи, в яких висвітлювались особливості революцій 1989 р., транзити країн ЦСЄ та ПСЄ, проблеми національних меншин та етнічних конфліктів, економічний розвиток, соціальні наслідки реформ, підсумки реформ на 1997-1998 рр. У «Вступі» до монографії Фоукс писав, що він робить амбітну спробу подати дослідження посткомуністичного транзиту в цілому. Великою мірою йому це вдалося: автор охопив майже всі – за винятком проблем ідентичності – складові частини трансформації. Передусім, Фоукс дав визначення, які країни він мав на увазі під «Східною Європою»: «Це країни, що були під непрямим управлінням СРСР. на відміну від колишніх радянських республік, які були під прямим контролем» [159, с. 1]. Праця Фоукса цікава тим, що в ній висвітлені соціальні наслідки реформ. «Ціна реформ», як вважав дослідник, була надмірною: 50 мільйонів «нових бідних» [159, с. 132]. Серед головних негативних наслідків трансформування автор виокремив безробіття, падіння рівня доходів, зростання злочинності, збереження впливу «номенклатури», «повернення до феодалізму» через вплив місцевої знаті (не тільки номенклатури, а й військових, особливо в колишній Югославії), нерівність жінок, психологічний стрес, погіршення харчування, неякісне водопостачання і, як наслідок, поширення інфекційних захворювань [159, с. 132].

Песимістичний підхід продемонструвала група провідних російських вчених (у тому числі Т. Валева, В. Шабуніна, М. Усієвич, Ю. Князев, Н. Довженко), які на рік пізніше Фоукса оприлюднили результати своєї колективної праці під назвою «Центрально-Східна

Європа у другій половині ХХ століття» [160]. У тритомній монографії показано весь шлях країн регіону: від комунізму до посткомунізму зразка 1999 року. Третій том присвячено саме трансформаціям 1990-х рр. У першій частині розглядалися такі проблеми, як політичні, економічні, соціальні переходи, роль зовнішньоекономічного фактора та зовнішньополітичні умови розвитку країн ЦСЄ. У другій частині було показано шлях кожної країни окремо. Викликає подив, чому до ЦСЄ віднесли всі країни регіону, в тому числі Албанію, Болгарію, Румунію та югославські республіки. Загалом дослідження було більше зосереджене на економічній складовій трансформацій, тоді як політичний вплив простежувався схематично й не приділялося уваги ідеологічній трансформації.

Слід звернути увагу на формування української транзитологічної школи. Це, зокрема, засвідчили монографії В. Бурдяк [161], М. Мілової [162], присвячені Болгарії, та Д. Ткача, об'єктом котрого стала Угорщина. Він розглянув політичну та економічну складові трансформації, а також зовнішню політику Угорщини у 1990 - 2003 рр. [163]. Чільне місце в дослідженні Ткача відведено темі корупції, яка мала значний вплив на життя угорського суспільства. Серед основних причин корупції Ткач виокремив: 1) відсутність оптимальної системи антикорупційних законів й підзаконних актів; 2) істотні недоліки й грубі помилки у здійсненні економічних та соціальних реформ; 3) слабкість, нерішучість, а іноді й цілковита політична безвольність державної влади; 4) кадрова, технічна й оперативно-тактична невідповідність правоохоронних органів до протидії організованій злочинності, у тому числі й корумпованим структурам усіх рівнів; 5) корумпованість значної частини політичної еліти; 6) моральна деградація певних прошарків суспільства; 7) мінімальний ризик викриття корупціонерів й відсутність стосовно них рішучих репресій; 8) привілеї на розпоряджання власністю та послугами, що перебувають у руках бюрократів [163, с. 365-366]. Отже, українська політологія зробила внесок у вивчення посткомуністичних транзитів.

Таким чином, політико-системні трансформації в країнах Східної Європи привертали увагу науковців майже всіх національних шкіл політичної науки. Економічні й політичні аспекти, зовнішні чинники трансформування по-різному висвітлювалися в рамках навіть однієї школи.

Певними «маяками» у дослідженні економічних та політичних аспектів посткомуністичних трансформацій слід вважати праці таких науковців як політологи Владимир Тісманеану, Мері Калдор та Іван Вейвода, економісти Світлана Глінкіна та Януш Корнаї. На нашу думку, тільки останній, професор Гарвардського та Центрально-Європейського університетів Я. Корнаї, певним чином наблизився до розуміння загальної картини посткомуністичних трансформацій, хоча, природно, як економіст він робить наріжним каменем своєї концепції характер реформ саме в цій сфері суспільного життя. У своїй резонансній статті «Велика трансформація Центрально-Східної Європи: успіх та розчарування» він надав шість найважливіших характеристик посткомуністичної трансформації: «1 та 2. Зміни йшли в руслі основних напрямів розвитку західної цивілізації: у напрямі капіталістичної економічної системи в галузі економіки та в напрямі демократії в політичній сфері. 3. Це була повна трансформація, що пройшла паралельно в усіх сферах: в економіці, політичній структурі, політичній ідеології, правовій системі та стратифікації суспільства. 4. Трансформація відбулась ненасильницьким шляхом. 5. Процес трансформації проходив у мирних умовах. Йому не передувала війна. Зміни не нав'язувались суспільству силоміць у результаті іноземної воєнної окупації. 6. Трансформація пройшла з неймовірною швидкістю, протягом 10-15 років... Це не була перша «велика трансформація» у всесвітній історії... З перелічених шести характеристик три або чотири були присутні в інших трансформаційних процесах. Але присутність водночас всіх шести характеристик є унікальною у всесвітній історії» [84]. Корнаї свідомо обмежив свій аналіз тільки країнами Центрально-Східної Європи, що відрізняються від своїх південно-східних сусідів характером своєї історії; характером політичних режимів, що навіть в соціалістичний

період зберігали формально демократичні інституції, а в період після революцій 1989 р. впроваджували реформи найбільш глибоко та послідовно. Це дозволило Корнаї зробити висновок, що для ЦСЄ період посткомуністичної трансформації успішно завершився з їх прийняттям до ЄС.

Східноєвропейські науковці у своїх підходах до проблеми еволюціонували від надмірного оптимізму початку 90-х рр. ХХ ст. до стійкого розчарування підсумками трансформацій. Це пояснюється, зокрема, тим, що період реформ затягнувся значно довше ніж цього очікували. Вагомий внесок у дослідження трансформацій зробили Центральноевропейський університет та Економічна академія (Будапешт), Варшавський, Краківський, Лодзинський, Люблінський університети (Польща), університет Т. Масарика (Чехія), Софійський університет Св. Климента Охридського (Болгарія).

Американська та західноєвропейська школи так само зазнали еволюції, яку можна умовно уявити у вигляді двох «дуг», протилежно спрямованих: 1) американські ліберали та консерватори однаково почали з періоду ейфорії, викликаного падінням комуністичних режимів у Східній Європі, пережили стрес, викликаний втратою для США багатьох можливостей в об'єднаній Європі, а потім відродили надії збереження домінантної ролі своєї країни; 2) для західноєвропейської школи, яку можна умовно виокремити, характерною була нечіткість рекомендацій на рубежі 1980-90-х рр., стрімке зростання надій на створення нового центру сили (ЄС) у середині 1990-х рр., а до 2004 р. – зростання песимістичних прогнозів. Серед найбільш важливих сучасних осередків східноєвропейських студій на Заході – Гарвардський, Колумбійський, Стенфордський університети, університети Джонса Гопкінса, Корнелла, Меріленда, Північної Кароліни, Принстона (США), університет Дюрхема (Велика Британія).

Презентанти російської школи розглядали економічну складову політичної трансформації країн досліджуваного регіону переважно з ліберальних позицій; роль зовнішніх чинників висвітлювали виходячи із засад консерватизму. Серед наукових центрів РФ, що

зробили найбільший вклад у дослідження трансформацій РСЄ, слід назвати Інститут міжнародних економічних та політичних досліджень РАН, що здійснював компаративні дослідження в галузі економічних та політичних трансформацій; Інститут США та Канади РАН, де вивчалися проблеми впливу США та НАТО.

Концептуальні підходи вітчизняних науковців до означеної проблеми були більш гомогенними, хоча досвід перетворень у країнах Східної Європи щодо можливості його використання в Україні оцінювався по-різному. Так, науковці Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України (Київ) зосереджувалися на розгляді безпекового (євроатлантичного) та критеріального (європейського) чинників трансформацій; вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ) здійснювали компаративні дослідження в галузі політичної трансформації; в національних університетах (Київ, Львів, Одеса, Чернівці) вивчалася специфіка трансформацій окремих країн регіону.

Список використаних джерел

1. Cini M. European Union politics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. – 450 p.
2. Kupchan Ch. After Pax Americana: Benign power, regional integration, and the sources of a stable multipolarity // IS. – 1998. – Vol. 23. – № 2. – P. 40-79.
3. Бойцова В.В. Европейский Союз: расширение на Восток // ОНС. – 2004. - № 3. – С. 78-87.
4. Vachudova M.A. Europe undivided. Democracy, leverage, and integration after communism. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2005. – 341 p.
5. Борко Ю. Новый этап углубления и расширения европейской интеграции: социальные аспекты // МЭМО. – 2000. - № 9. –С. 11-23.
6. Глинкина С. Регион ЦВЕ в новых геополитических и экономических условиях // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 85-95.
7. Куликова Н.В. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002. – 206 с.
8. Орлик В. ЕС до и после расширения // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=6222284>
9. Грицуник І. Інтеграційні процеси країн ЦЄ в контексті розширення ЄС // Дослідження світової політики. – 2005. - № 31. – С. 114-132.
10. Дмитрів І. Зовнішні чинники євроатлантичної інтеграції Польщі // Дослідження світової політики. – 2005. – Вип. 31. – С. 204-213.
11. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. Автореферат дис... к.політ.н. – К., 2004. – 26 с.
12. Герасимчук Т.Ф., Герасимчук М.В. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004) // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк: Вежа, 2006. - С. 32-34.
13. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. – 2003. - № 1. – С. 20-37.
14. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – К.: Київський ун-т, 2002. – 253 с.
15. Кузьменко А.О. Регламентація стосунків між Європейським Союзом і країнами Центральної та Східної Європи // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. 29. - Т. 1. – Львів-Луцьк: Вежа, 2001. – С. 68-76.
16. Майстренко П.П. Інтеграція посткомуністичних країн в ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 33. – Ч.2. – С. 246-254.

17. Макаренко Є.А. Європейська стратегія цивілізаційного розвитку // Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика. – К.: Наша культура і наука, 2000. – С. 16-41.
18. Піляєв І. Спільні програми Ради Європи і Європейського Союзу та їх вплив на сучасний євроінтеграційний процес // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 25. – С. 26-37.
19. Садовська Н.В. Перспективи вступу країн Центрально-Східної Європи в Європейський Союз у контексті майбутнього його розширення // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк: Вежа, 2006. – С. 35-38.
20. Сушко О. Косовська криза і міжнародне втручання: уроки для Європи // Дослідження світової політики. – 2001. – Вип. 17. – С. 69-75.
21. Тарасова В.В. Європейський Союз та Східна Європа: проблема розширення // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. 29. – Т. 2. – Львів-Луцьк: Вежа, 2001. – С. 76-79.
22. Фомін С.С. Розширення ЄС на Схід: “рівні” та “рівніші” // ПіЧ. – 1999. – № 3. – С. 20-24.
23. Храбан І. Куди прямує “локомотив” Європи // ПіЧ. – 2004. – № 5. – С. 71-80.
24. Шманько Г., Кіш Є. Угорщина: курсом реформ // ПіЧ. – 1993. – № 7. – С. 29-33.
25. Becker P., Lippert B. Toward EU-membership: Transformation and integration in Poland and Czech Republic. – Bonn: Europa Union Verl., 1998. – 332 p.
26. Cave A. Enlargement Poland and the EU. – L.: Action Center for Europe, 2002. – 36 p.
27. Czubinski Z. Transformacja gospodarcza Polski a standardy Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia prawne; polskie doswiadczenia dla Ukrainy // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Model dla euroregionow Srodkowoschodniej Europy. Jak wychowywac dla Europy / Pod red. W.Bonusiaka. – Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1999. – S. 31-40.
28. Devetak S. The margins in the grip of globalization – challenges and dilemmas of the EU policy towards the South-Eastern Europe // RC. – 2001. – № 15. – P. 93-107.
29. Fraser C. The EU’s policy towards Southeast Europe // The Southeast European Yearbook, 1998-1999 / Ed. by T.Veremis, D.Triantaphyllou. – Athens, 1999. – P. 31-46.
30. Klojcnik J. Regional socio-economic differences as an impediment to the EU enlargement // RC. – 2001. – № 15. – P. 72-83.
31. Mucha J., Szczepanski M. Polish society in the perspective of its integration with the European Union // EEQ. – 2002. – № 4. – P.483-498.

32. Gati Ch. NATO enlargement: Who, why, and how? // SAIS Review. – 1999. – Vol. 19. – № 2. – P. 211-218.
33. Mandelbaum M. A perfect failure. NATO's war against Yugoslavia // FA. – 1999. – Sept.-Oct. – P. 2-8.
34. Рахманинов Ю.Н. Некоторые соображения о расширении НАТО // США:ЭПИ. – 1997. - № 2. – С. 27-45.
35. Погорська І. Стратегічне партнерство США і Європи в контексті глобальних тенденцій світового розвитку // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 25. – С. 118-131.
36. Коваль И.Н. Последняя битва «холодной войны». Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-ые - нач. 90-х гг.). – Одесса: АстроПринт, 1999. – 223 с.
37. Толстов С. Після „холодної війни” // ПіЧ. – 1999. - № 2-3. – С. 9-20.
38. Michta A. Poland, Czechoslovakia, and Hungary: The triangle in search of Europe // Post-communist Eastern Europe / Ed. by A. Michta, I. Prizel. – N.Y.: St. Martin's Press, 1992. – P. 53-84.
39. Sedivy J. The state of Czech foreign policy and its prospects for 1998 // Perspectives. – 1998. – № 10. – P. 5-10.
40. Лакішик Д. Розширення НАТО на Схід: підходи США і Німеччини // Дослідження світової політики. – 2000. – Вип. 10. – С. 47-53.
41. Kovacs L. Hungary's contribution to European security // NATO Review. – 1997. – № 5. – P. 9-11.
42. Molnar G. The geopolitics of NATO enlargement // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 199-220.
43. Novotny I. The Czech Republic – an active partner with NATO // NATO Review. – 1994. – № 3. – P. 12-15.
44. Simon J. Poland and NATO. A study in civil-military relations. – Maryland, 2004. – 195 p.
45. Spero J. The Budapest – Prague – Warsaw triangle: Central European security after the Visegrad summit // ES. – 1992. – Vol. 1. – P. 58-83.
46. Zielonka J. Security in Central Europe. – L.: Adelphi, 1992. – 81 p.
47. Шмелев Б. Вызовы европейской безопасности в 21 веке и возможные ответы на них // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 7-17.
48. Кандель П. Национализм и европейская безопасность в «постюгославскую эпоху» // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 189-195.
49. Bugajski J. Close to the edge in Kosovo // WQ. – 1998. – Vol.21. – № 3. – P. 19-21.

50. Mason D. Revolution in East-Central Europe. The rise and fall of communism and the Cold War. – Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press, 1992. – 216 p.
51. Brzezinski Z. Plan for Europe // FA. – 1995. – Vol. 73. – № 1. – P. 26-85.
52. Gati Ch. Central and Eastern Europe: How is democracy doing? // PPC. – 1994. – Vol. 41. – P. 41-56.
53. Дубовик В.А. Новая роль США в Европе // Актуальні проблеми політики. – 2000. – Вип. 9. – С. 105-109.
54. Давыдов Ю.П. Возникновение региона Центральная Восточная Европа: последствия для России и Запада // США: ЭПИ. – 1997. - № 4. – С. 6-21.
55. Давыдов Ю.П. «Старый» европеизм против «нового» атлантизма? // США-Канада: ЭПК. – 2003. - № 9. – С. 3-20.
56. Давыдов Ю. П. Расширение зоны ответственности атлантического мира // США:ЭПИ. – 2000. - № 3. – С. 45-67.
57. Давыдов Ю.П., Кожокин М.М. Политика США в Восточной Европе // США: ЭПИ. – 1990. -№ 2.- С. 33-41.
58. Делягин М. Главная задача, которую решали США в Югославии, – в сфере глобальных финансов // Межд.жизнь. – 1999. - № 9. – С. 52-60.
59. Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? // США-Канада: ЭПК. – 2002. - № 10. – С. 59-73.
60. Камінський Є. На терезах європейської стабільності // ПіЧ. – 1996. – № 2. – С. 14-29.
61. Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. – К.: Фотовідео-сервіс, 1995. – 200 с.
62. Уткин А.И. США – ЕС: два полюса, два взгляда // США – Канада: ЭПК. – 2005. - № 7. – С. 26-44.
63. Vasora A. A. Central and Eastern Europe: imperative for active US engagement // WQ. – 1993. – Vol. 16. – № 1. – P. 67-78.
64. Daalder I. Rebalancing the US-European relationship // The Brookings Review. – 2000. – Vol. 18. – № 4. – P. 22-25.
65. Hooper J. Kosovo: America's Balkan problem // CH. – 1999. – Vol. 98. – № 627 (April). – P. 159-164.
66. Larrabee S. Security challenges on Europe's Eastern periphery // America and Europe: A Partnership for a New Era / Ed. by Gompert D.C., Larrabee S.F. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – P. 166-190.
67. Missiroli A. Central Europe between the EU and NATO // Survival. – 2004-2005. – Vol. 46. – № 4. – P. 121-136.
68. Егберт Я. Перелом у Східній Європі // Сучасність. – 1994. - № 5. – С. 64-79.
69. Шнайдерс-Детерс В. К конкретизации концепции «Большой Европы» // Полис. – 2000. - № 6. – С. 94-99.

70. Handl V. Germany and the Visegrad countries between dependence and asymmetric partnership? // Studien zur Internationalen Politik (Hamburg). – 2002. – Heft 3. – 142 s.
71. Арбатова Н. Уроки Югославии для России и Запада // МЭМО. – 1995. - № 2. – С. 45-58.
72. Гуськова Е.Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии (хроника событий). – М.: ИНИОН, 1998. – 156 с.
73. Погорельская С. Некоторые аспекты европейской политики объединенной Германии // МЭМО. – 2000. - № 1. – С. 89-95.
74. Кудряченко А. Об'єднана Німеччина та Україна в оновленій Європі // Президентський вісник. – 2000. - № 16.
75. Зандшнайдер Э. Содействие демократии извне // Internationale Politik. – 1997. - № 5. – С. 18-27.
76. Келлер Х. Экономическая стратегия для Центральной и Восточной Европы: роль Германии // ПТиПУ. - 2000. - № 4. – С.28-31.
77. Cziomer E. Niemcy – Polska – Ukraina: transformacja i wspolpraca. Glos w podsumowaniu dyskusji // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Doswiadczenia z transformacji i wspolpracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1998. – S. 135-138.
78. Kirchner E. German-Czech-Polish relations: border, minority and cultural issues // Regional Co-operation and European Integration – the Case of South East Europe in the Light of Nordic/Baltic Experiences. 19th Conference Europe of Regions. – Timisoara, 2001. – P. 10-22.
79. Pradetto A. Transformation in Eastern Europe, international cooperation, and the German position // SCC. – 1992. – Vol. 25. – № 1. – P. 23-30.
80. Глинкина С. Проблема экономического роста в странах Центральной и Восточной Европы // ПТиПУ. – 1997. - № 2. – С. 40-45.
81. Глинкина С. Страны Центрально-Восточной Европы и перспективы расширения европейской интеграции // Экономические и социально-политические трансформации в Центральной и Восточной Европе во второй половине XX века / Под ред. И.И.Орлика. – М.: Эпикон, 1998. – С. 14-24.
82. Глинкина С.П. Формирование частного сектора в постсоциалистических странах Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 2000. – 132 с.
83. Колчин С., Головнин М. Количественная оценка сопоставления результатов преобразований в переходных экономиках // МЭМО. – 2000. - № 9. – С. 37- 44.
84. Корнаи Я. Великая трансформация Центрально-Восточной Европы: успех и разочарование // Россия в XXI веке. – 2006. - № 1(2). – С. 7-47.
85. Шагвари А. Контрасты между западноевропейской интеграцией и возрождением Восточной Европы // ПТиПУ. – 1997. - № 2. – С. 68-72.

86. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
87. Grzelak Z., Zimnicka K. Polskie male i srednie przedsiebiorstwa w obliczu startu Unii Gospodarczej i Walutowej. – Lodz: Wyzsza Szkola Studiow Miedzynarodowych, 2000. – 63 s.
88. Jakobik W. Modele gospodarki rozwinietej a transformacja systemowa w Europie Wschodniej // Studia Polityczne. – 2000. – № 3. – S. 78-79.
89. Куклински А. Экономические преобразования в Польше: опыт и перспективы (1990-2010) // ПТиПУ. – 2001. - № 1. – С. 27-31.
90. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема // Славяноведение. – 1999. - № 3. – С. 15-29.
91. Богомоллов О.Т., Глинкина С.П. Первые уроки экономической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы 90-х гг. // ННИ. – 1997. - № 3. – С. 6-19.
92. Бредова В. Экономика стран Восточной Европы. 1994-1995 // МЭМО. – 1996. - № 3. – С. 57-66.
93. Бредова В.М. Экономика стран Центральной Восточной Европы в 1998 году // Реформы: вчера, сегодня, завтра. – 1999. - № 7. – С. 65-96.
94. Инджикян Р. Восточноевропейские рыночные реформы в оценках экспертов ООН // МЭМО. – 1996. - № 5. – С. 59-64.
95. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
96. Ебергард П. Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // Економіка України. – 1999. - № 4. – С.80-86.
97. Szromnik A. Inwestycje zagraniczne w Polsce. Stan i warunki inwestowania dla firm niemieckich na tle krajow Europy Wschodniej. – Gliwice: Fundacja im. Friedricha Eberta, 1994. – 73 s.
98. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації // ПД. – 1998. - № 1. – С.39-45.
99. Батизи А. К итогам венгерской приватизации // РЭЖ. – 1998. - № 1. – С. 65-71.
100. Желицки Б. Венгрия в меняющейся Восточной Европе. Из опыта социально-экономических преобразований 90-х годов // Свободная мысль. – 1996. - № 4. – С. 51-67.
101. Harcsa I., Kovach I., Szelenyi I. The price of privatization: The post-communist transformation crisis of the Hungarian agrarian system // Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies / Ed. by I.Szelenyi. – L.: Routledge, 1998. – P.214-244.
102. Marer P. Economic reform in Hungary: From central planning to regulated market // East European Economies: Slow Growth in the 1980's. - Wash.: US Gov. Print. Off., 1986. – P. 223-298.

103. Дем'янець В.І. Інтеграційна політика владних органів країн Вишеградської групи щодо ЄС і НАТО у 1989-1999 рр. Автореферат дис...к.політ.н. – К., 2001. – 17 с.
104. Кулигин П.И., Литвиненко Т.Ю. Налоговая политика и экономический рост в переходных условиях. Опыт Польши // Реформы: вчера, сегодня, завтра. – 2000. - № 2. – С. 29-59.
105. Сокольский С. От гражданских движений к политическим партиям (Россия и страны Вышеградской группы) // МЭМО. – 1996. - № 4. – С. 106-115.
106. Раймент П. Трудный путь к рыночной экономике: реальности и иллюзии // МЭМО. – 1996. - № 5. – С. 64-80.
107. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // ПД. – 1998. - № 1. – С. 27-38.
108. Кіш Є. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі 20-21 ст. // Людина і політика. – 1999. - № 3. – С. 15-18.
109. Желицки Б. Общий кризис «реального социализма» и демократические преобразования в Венгрии // ВИ. – 2000. - № 6. – С.53-70.
110. Olson D. Democratization and political participation: The experience of the Czech Republic // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. – P. 150-197.
111. Задорожнюк Э. Социал-демократия в Центральной Европе. – М.: Academia, 2000. – 310 с.
112. Зеленько Г. Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
113. Оксак О. Концептуальні підходи до порівняльного вивчення моделей представницької демократії // Дослідження світової політики. – 2000. - № 10. – С. 14-17.
114. Рутар С. Проблеми політичної реформи в Україні та досвід трансформаційних процесів у Польщі // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.193-198.
115. Старецька Л. Особливості функціонування законодавчої влади України та Польщі у контексті конституційної модернізації // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.201-207.
116. Transformacja ustrojowa panstw Europy Srodkowej i Wschodniej / Pod red. E.Zielinskiego. – Warszawa: Elipsa, 1996. – 184 s.
117. Вукадинович Р. Хорватия после Дейтона // МЭМО. – 1998. - № 9. – С. 94-102.
118. Изакович З. Политические и этнорелигиозные аспекты югославского конфликта // Социс. – 1996. - № 5. - С. 71-77.

119. Simic P. Yugoslav foreign policy: Continuity and changes // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 103-124.
120. Simic P. The Dayton Process – A Serbian view // The Southeast European Yearbook. 1997-98 / Ed. by T. M. Veremis, D. Triantaphyllou. – Athens: Eliamep, 1998. – P. 167-182.
121. Cvitkovic I. Trust – a path to reconciliation // RC. – 1998. – № 13. – P. 110 – 117.
122. Савич Д. НАТО на скамье подсудимых // Сербия в мире. – 2000. - № 67. – С. 22-26.
123. Терзич С. Сербский вопрос в контексте отношений между Россией и Центральной Европой // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / Под ред. Л.Н.Шишелиной. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 229-242.
124. Чолович Д. Международная конференция о последствиях агрессии НАТО на Югославию // Сербия в мире. – 2000. - № 68. – С. 31-39.
125. Чайковски Б., Поповски В. Возникающий международный конституционализм гуманитарной интервенции // Правова держава. – 2000. - № 2. – С. 96-105.
126. Бухарин Н., Довженко Н. Политические реформы в странах Центральной и Восточной Европы // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / Под ред. Л.Н. Шишелиной. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 142-152.
127. Кукавка П. Политическая трансформация в странах Центральной Восточной Европы // Віче. – 1998. - № 5. – С. 112-121.
128. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. - № 2 // www.ivandanilov.ru/pub29.shtml
129. Латигіна Н. До визначення феномена демократії // Політичний менеджмент. – 2004. - № 3. – С. 20-29.
130. Brzezinski Z. The grand failure: Birth and death of communism in the 20th century. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1989. – 277 p.
131. Brzezinski Z. Selective global commitment // FA. – 1991. – Vol. 70. – № 4. – P. 1-20.
132. Brzezinski Z. Living with a new Europe // The National Interest. – 2000. – Summer. – P. 17 – 29.
133. Brzezinski Z. Where do we go from here? // Transatlantik Internationale Politik. - 2003. – March. – P. 23 – 34.
134. Dahrendorf R. Can European democracy survive globalization? // The National Interest. – 2001. – Fall. – P. 17 – 22.

135. Dawisha K. Democratization and political participation: Research concepts and methodologies // *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. - P. 40-66.
136. Korbonski A. East European political and ideological perceptions and concerns // *The Soviet – East European Relationship in the Gorbachev Era.* – Boulder: Westview Press, 1990. – P. 65-83.
137. Parrott B. Perspectives on post-communist democratization // *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe* / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. - P. 1-40.
138. Terry S. Things about post-communist transitions: How different are they? // *SR.* – 1993. – Vol. 52. – № 2. – P. 333-337.
139. Tismaneanu V. Reinventing politics. Eastern Europe from Stalin to Havel. – N.Y.: The Free Press, 1993. - 330 p.
140. Tismaneanu V. Fantasies of salvation: Democracy, nationalism, and myth in post-communist Europe. – Princeton: Univ. Press, 1998. – 216 p.
141. Tismaneanu V. Eastern Europe's first post-communist decade: How liberal, how democratic? // <http://wwics.si.edu/ees/reports/1999/186tis.htm>
142. Дарендорф Р. После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революциях в Европе. – М.: Ad Marginem, 1998. – 272 с.
143. Валіцький А. Три патріотизми // *Політологічні читання.* – 1995. - № 3. – С. 79-132.
144. Корнаи Я. Великая трансформация Центрально-Восточной Европы: успех и разочарование // *Россия в XXI веке.* – 2006. - № 1(2). – С. 7-47.
145. Рагозін М. Демократичний транзит в посткомуністичних країнах: методологічні зауваження // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.13-18.
146. Савко Ю. Стан і перспективи громадянського суспільства у посткомуністичних країнах // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.111-117.
147. Фісанов В.П. Поліетнізм versus націоналізм у євро регіоні «Верхній Прут»: чи варто дивитися у дзеркало європейської інтеграції? // *Фісанов В.П. Re Commendationem.* – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – 76-80.
148. Гарсаній Н., Кеннеді М. Між утопією та дистопією: лабільність націоналізму в Східній Європі // *Сучасність.* – 1995. - № 3. – С. 147-155.
149. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: Альтернативні нації в Східній Європі // *Сучасність.* – 1994. - № 5. – С. 80-85.

150. Бондаренко К. Міф Центральної Європи та перспективи виникнення центральноєвропейської цивілізації // *Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки.* – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С. 55-58.
151. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема // *Славяноведение.* – 1999. - № 3. – С. 15-29.
152. Фрейдзон В.И. Сербы и хорваты (исторические корни конфликта) // *Этнографическое обозрение.* – 1993. - № 1. – С. 15-21.
153. Шевчук О. Громадянська ідентифікація та самоорганізація держави // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С. 102-108.
154. Янин А., Колотков М. Венгрия между Западом и Востоком // *МЭМО.* – 1995. - № 4. – С. 78-89.
155. Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
156. Кокорська О., Кокорський В. Довіра і легітимність влади у суспільстві, що трансформується // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.22-27.
157. Світа А. Політико-правовий нігілізм як негативний чинник демократизації суспільства // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.108-111.
158. Сестанович С. Час демагога // *Проблемы Восточной Европы.* – 1991. - № 33/34. – С.5-35.
159. Fowkes B. The post-communist era. Change and continuity in Eastern Europe. – N.Y.: St. Martin's Press, 1999. – 225 p.
160. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века / Под ред. Некипелова А.Д. - Т.3. Трансформации 90-х годов. – М.: Наука, 2002. – Ч. 1. - 461 с.; Ч. 2. – 464 с.
161. Бурдяк В.І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
162. Мілова М.І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.
163. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – 479 с.